

Леонід Венгеров

ЗІ СТУДІЙ ІВАНА ФРАНКА НАД ПОЛЬСЬКОЮ ЛІТЕРАТУРОЮ¹

Проблема, до якої ми звертаємось, вже привертала увагу дослідників. Залишивши осторонь величезну літературу, викликану відомим памфлетом Ів. Франка «Поет зради», оскільки ці газетні та журнальні нотатки мають наукове значення, головним чином, тільки для історії полеміки навколо франківської статті, слід назвати ряд публікацій, розкиданих по різних виданнях творів Франка, і декілька досліджень.

У Держлітвидавві в 1950 році вийшла збірка Ів. Франка «Літературно-критичні статті»², в якій передруковано з Літературно-наукового вісника (1899, т. V, стор. 176–199) студію «Сучасні польські поети». В V томі вибраних творів у перекладі російською мовою вміщено кілька статей Франка про польську літературу, надрукованих у свій час в польських та німецьких часописах³. На жаль, ці публікації залишають бажати кращого як за своїми принципами, так і за коментаріями⁴.

Найповнішим виданням праць Івана Франка з польської літератури є XVIII том творів з двадцятитомної збірки ДВХЛ⁵. Воно відрізняється від попередніх видань і більшою повнотою текстів і більшою науковістю коментарів. Крім опублікованих у V томі російського видання статей Франка, тут зібрано ще п'ять робіт (рецензії, передмови, статті), що були розкидані по різних малодоступних для сучасного читача часописах.

¹ Подаємо за: Венгеров Л. М. Зі студій Ів. Франка над польською літературою // Пам'яті Івана Франка. Наукові записки Житомирського державного педагогічного інституту імені Івана Франка. Серія історико-філологічна. — Том IV. — Житомир, 1956. — С. 87–112.

² Упорядкування та примітки Г. Сидоренка, редакція і передмова Ю. Кобилецького.

³ ГИХЛ, Москва, 1951. Підготовка текстів М. Пархоменка, примітки склали М. Пархоменко та М. Дмитрук.

⁴ Вся збірка «Літературно-критичні статті» побудована на принципах друкування у скороченому вигляді, тобто хрестоматійній практиці свавільного вибору витягів, уривків та купюр. Це не могло не знизити не тільки її наукове (як передбачали його складачі), але й практичне значення. До того ж стаття «Сучасні польські поети», що нас цікавить, супроводжується досить некваліфікованими коментаріями і погано перекладена. Дещо дико звучить переклад ленартовичських збірок «Lirenka» і «Nowa lirenka» — «Лірика» і «Нова лірика» стор. 306, замість ліроньки, або каспровицької поеми «Ezechiel» (стор. 317) дослівним «Єзехіель» (замість традиційного Іезикиїл). Трапляються численні помилки у польських назвах і словах: *zys* замість *żyć* (стор. 313), *Anhelli* замість *Angelly* Ю. Словацького (стор. 319). До суцільного перекручення ідейного смислу привів переклад «*dwór wiejski*» (поміщицька сільська садиба), як «сільський двір» (стор. 321). Зовсім анекдотично складачі, по-перше, перекрутили назву першої поеми К. Тетмайера «Ліля» у «Ліла», а потім переклали цю назву на українську мову, не як «ліловий колір», а як «лілія» (стор. 319). З невідомих міркувань коментатори перекладали з польської на українську мову назви газет «Нова реформа», «Час» (стор. 319), але залишили без коментарів «архітвір» (шедевр) (стор. 305) і величезну кількість імен польських політичних і культурних діячів, невідомих тому читачеві, для якого випущена ця хрестоматія з Франка...

Більш сумлінно проведено видання V тому «Вибраних творів». Насамперед треба відзначити, що неповнота видання в цілому не відбилась на друкуванні окремих статей Франка: статті надруковані цілком. Більш ретельно складені і коментарії. Однак і тут місце народження С. Гоцинського названо «Ильинки» замість «Ильинць» (стор. 350) і помилково вказано, що Франко писав тільки про перший до декадентський період творчості Каспровича (стор. 519).

⁵ ДВХЛ. — Київ, 1955 (редакція акад. О. І. Білецького).

Академік М. С. Возняк надрукував в українському перекладі листування Ів. Франка з Е. Ожешко¹, яке велось польською і частково латинською мовами і було опубліковано в «Додатку» до другого тому варшавського видання «Листів Е. Ожешко». Мету свою М. С. Возняк сформулював так: «Ввести листовні зв'язки Елізи Ожешко з Іваном Франком у вивчення життя і діяльності останнього і показати зацікавлення українською літературою у великої польської письменниці». Коментарії Возняка до листування відповідають цій установці. Він майже не торкається в них проблем польської літератури.

Деякі сторони загальної проблеми «Польська література у критичній спадщині Івана Франка» вже знайшли розв'язання у нашій науці², наприклад, загальне значення діяльності Ів. Франка для польської демократичної культури, зміст і спрямованість статті «Поет зради», бібліографічний огляд франкових перекладів з Міцкевича, ставлення Франка до польського декадентства і т. д.

Однак і по деяких цих питаннях можна внести істотні доповнення і уточнення. Так обстоїть справа з генезисом статті Івана Франка «Поет зради».

Слід взяти до уваги, що на час написання цієї статті (1897) не тільки явно виявились тенденції польських правлячих кіл у Галичині зрадити національні інтереси і піти на зговір з австрійськими властями в ім'я досягнення своїх класових і загарбницьких цілей, але й в польському робітничому русі відбувся розкол на інтернаціоналістську та революційну СДКП і опортуністичну та націоналістичну ППС (1893). Причому відомий згодом дворушник, глава Люблинського тимчасового уряду 1918 року, пілсудчик Дашинський відігравав вже найзначнішу роль серед польських «соціалістів» Галичини, і ППС вже вступила на шлях зрадництва соціальних і національних інтересів, перетворюючись у посібника австрійського імперіалізму, цькуючи українців і висуваючи вимоги включення у склад майбутньої Польщі українських, білоруських та литовських земель. Зговір ППС з австрійськими загарбниками заради великодержавних задумів польських націоналістів був прямою зрадою інтересів польських трудящих мас. Катехізіс дворушництва вже тоді був засвоєний не тільки польськими буржуазно-поміщицькими, а й угодовськими партіями. Це викликало справедливий гнів і обурення Івана Франка. Стаття «Поет зради» покликана була завдати вдару не тільки по станчиках і ендеках, але й по мнимо-соціалістичних і мнимо-селянських партіях.

¹ М. С. Возняк, Еліза Ожешко й Іван Франко у взаємному листуванні // Літературна критика. — 1940. — № 6. — с. 27–41.

² В. Гуфельд. Перші виступи Франка проти декадентів // Література і мистецтво». — 1941. — № 5; М. В. Гончаренко. Естетичні погляди І. Я. Франка // Вісник АН УРСР. — 1950. — № 10; М. В. Гончаренко. Естетика українських революціонерів-демократів кінця XIX і начала XX століття // Вопросы филологии. — 1954. — № 3. — С. 135–150; Г. Д. Вервес. Адам Міцкевич і українська література. Кандидатська дисертація, глава V; Г. Д. Вервес. Зв'язки польських прогресивних письменників з російською і українською літературами. Доповіді наукової сесії інституту української літератури, вид. АН УРСР. — Київ, 1950. — С. 101; Г. Д. Вервес Іван Франко і польська література // Жовтень. — 1951. — № 4. — С. 98–99; Г. Д. Вервес. Іван Франко і польська культура // Радянська Україна. — 1951. — С. 14; Г. Д. Вервес. Адам Міцкевич в українській літературі // ДВЛ. — Київ, 1952. — С. 96–105 (2 видання перероблене і доповнене. — ДВХЛ. — Київ, 1955. — С. 158–218; Б. И. Галащук. Славянская тема в творчестве украинских демократических писателей 70–90 годов XIX столетия // Краткие сообщения» института славяноведения АН СССР. — № 8. — Москва, 1952.

Однак крім цієї загальнополітичної причини появи статті «Поет зради», були для цього й інші, глибоко особисті приводи, що корінились у творчих ідеях Франка. До цього часу у нашому франкознавстві залишалась непоміченою і нерозробленою та обставина, що через багато років проходить дуже важлива творча суперечка, прихована полеміка Івана Франка з «Конрадом Валленродом» Міцкевича і особливо з його інтерпретаторами з питання, чи можна робити героєм художнього твору людину, підступну у політиці. Це була суперечка про ознаки героїчного характеру, про моральне обличчя позитивного персонажу, про допустимість, якщо не виправдання, то використання політичної безпринципності. Питання це мучило Франка, і він незмінно вирішував його проти Конрада Валленрода і «валленродизму».

Уже «Захар Беркут» (1883) з'явився різким запереченням Івана Франка валленродизму коментаторів Міцкевича. Франко засуджує антинародну позицію Тугара-Вовка. Феодал-розбійник, боярин Тугар вступає в союз з ворогами свого народу. Десятиріччя виношує він зрадництво. Тугар зрадив ще при Калці, майже за двадцять років до падіння Києва, видавши тоді татарам розроблений російськими князями план бою. Пішовши на службу до монголів, він «сам потоптав свою честь», став рабом, який носить окови не на руках, а в душі. Тепер у нього нечисті руки для чистої справи. Боярина Тугара «вся сила великого Чингісхана не зробить уже ні вільною, ні чесною людиною». Так Франко твердить, що політична підступність — аморальна, зрадництво неминуче зв'язано з моральною низькістю.

У поемі «Похорон» (1899) Франко, використовуючи старовинну легенду про повернення грішника на праведний шлях баченням власного поховання, по-своєму інтерпретує саме розуміння «великого грішника». У Франка в цій ролі виступає не еретик, богохульник або вбивця, а зрадник класової та національної справи¹, плебей, що зрадив плебеїв, віроломно видав «хлопське повстання»². Тричі вбивчо, викривально звучить на адресу героя поеми «Зрадця», яке «лунало десь чи в мні, чи то в округ»³. Більше того, герой поеми звертається до самовикривального софізму, коли виправдовує свій вчинок тим, що зражені ним повстанці врятувались від долі бути рабами у дальшому своєму житті і «погибли як герої і мученицький прийняли вінець»⁴, що їх смерть дала народу ідеал, зразок жертвенності, — і «життя розбудить у народі. Се початок борні, а не кінець»⁵. Цей софізм у другому плані повторить другий зрадник, Іуда, у Леоніда Андреева.

Інтерпретація статті «Поет зради» у світлі цієї тривалої полеміки Франка з коментаторами Міцкевича, які перекручували ідеї польського поета, в світлі нео-

¹ Ів. Франко. Твори в двадцяти томах. — ДВХЛ. — Київ. — Т. XII. — 1953. — С. 547.

² Там само. — С. 359. А в чорнових начерках до поеми цей персонаж виступає в ще яснішому і не менш ненависному для Франка особі опортуніста, політика, який свідомо обходить без принципів (там же, стор. 553), який наважився, сказавши А, сказати не тільки Б, а «все аж до останньої ижиці» (Там само. — С. 552), носія «свободи переконань і браку переконань» (Там само. — С. 551).

³ Там само. — С. 359.

⁴ Там само. — С. 362.

⁵ Там само. — С. 363.

дноразово і незмінно негативного ставлення Івана Франка до питання про віроломство у політиці представить генезис статті у новому плані.

Ряд інших питань ще чекають свого розв'язання.

У даній статті ми спробуємо висвітлити два з них: питання про ставлення Франка до селянської теми у польській літературі і питання про публікацію Іваном Франком листа А. Міцкевича «До галицьких приятелів». Природно, що всюди, де це буде можливо, мова піде не тільки про конкретні міркування Франка, але й про його методологію літературного аналізу.

I

Надзвичайно глибокий і тривалий інтерес Івана Франка до польської літератури визначався і особистими, і громадськими причинами.

Ів. Франко вивчав польську мову, писав польською мовою белетристичні твори, поважав польську демократичну культуру, довгий час працював у прогресивній польській пресі, «був в наймах у сусідів», за його висловом. Великий український революційний демократ, борець за прогрес і соціальну справедливість, він тісно був зв'язаний з польським демократичним і соціалістичним рухом у Галичині і брав активну участь у польській робітничій пресі (зокрема був одним з авторів складеної у 1880 році «програми польських і українських соціалістів Східної Галичини»). Особисто цілком вільний від будь-яких націоналістичних упереджень, він ніколи не відчував, за його власним визнанням, ані крихти ворожнечі до польського народу. Цей великий патріот українського народу був інтернаціоналістом у кращому розумінні цього слова: він глибоко симпатизував польському демократичному й особливо робітничому рухові і своєю діяльністю цементував зближення і єдність цілей трудящих поляків і українців. В найкращих своїх проявах соціально-визвольний рух у австрійській Галичині носив загальний українсько-польський характер, і Франко був його пристрасним виразником. В польському революційному русі він бачив союзника у напруженій боротьбі проти націоналізму в українській культурі. І глибоко показовий той факт, що Франко піддавався лютому цькуванню як з боку польських, так і з боку українських націоналістичних кіл.

Революційний демократ Франко міг правильно підійти до складного переплетіння польсько-українських відносин в минулому і сучасному: в минулому Україна довго була об'єктом польсько-шляхетської агресії, в сучасному, в 80–90-х рр. XIX сторіччя, польська мова набула в Галичині значення урядової мови, а поляки зайняли становище привілейованої нації. Проте Франко зрозумів, що між польським і українським народами не було і немає місця для суперечностей і ворожнечі.

У складній обстановці розгнужданого шовінізму і національних переслідувань, борючись проти буржуазного націоналізму і в українській, і в польській культурі, Франко підійшов до польського народу і до проблем польської культури як революціонер. Будучи послідовним демократом, Франко бачив, що перед

українськими і польськими трудящими стоять близькі, часто однакові завдання, і боровся за солідарність і спільні виступи трудящих обох народів. Надзвичайно важливий є висновок письменника про те, що дружба і спільні виступи українських і польських трудящих — «найкращий здобуток» цих народів¹. Лейтмотивом й метою Івана Франка у його публіцистичних і літературно-критичних роботах з питань польської культури було налагодити зближення польських та українських трудящих для спільної боротьби.

Франко чітко відрізняв у польській культурі дві культури², він вітав і підтримував все передове і прогресивне у польській літературі й знаходив вбивчі за своїм сарказмом слова на адресу, як він пише, «патентованих» польських патріотів, «які проповідують, як польський національний обов'язок, ненависть супроти українців, які стараються мобілізувати всі національні сили Польщі до ніби оборонного бою, на ділі ж до нікчемної боротьби сильних проти слабих»³. Він невтомно викривав «надто щирих патріотів, тих, котрі мають уста повні Польщі, а серце котрих холодне для недолі польського селянина й наймита»⁴.

У своїй публіцистиці і літературно-критичних статтях на польські теми Франко боровся проти культурної гегемонії шляхти, за перемогу у польській культурі та літературі демократичного напрямку.

У літературно-критичних статтях Франко виступає як вибагливий художник, який тонко відчуває досконалість або фальш естетичної форми, чудово вміє зважувати й аналізувати і авторський задум, і відтінки вражень, і сприйняття читача. Із їдкою іронією Франко наводить на адресу Каспровича вольтерівську думку про нетерпимість одного жанру літератури, нудного, і про нічим не виправдану екстенсивність форми і цього поета⁵. Крізь визнання таланту і значимості теми завжди у Франка можна побачити високу вимогливість до художника, бажання просунути його далі по шляху реалістичної та демократичної літератури.

Це обумовлено тим, що критичним виступам Івана Франка завжди властиве гостре політичне чуття революціонера-художника та мислителя. Його критика глибоко принципова. Вона базується на революційно-демократичних філософських основах. В ній прозоро проступає примат політичного підходу до будь-якої літературної проблеми. Само собою напрошується зближення установок та манери Ів. Франка-критика з установками та прийомами критиків — російських революційних демократів; і він, і вони виступали в критиці з гнівом та пристрасстю і здатні були іноді різко ретушувати потрібне з ідейної точки зору явище.

¹ Іван Франко. Децю про стосунки польсько-руські. 36. «Публіцистика», ДВХЛ. — Київ, 1963. — С. 100.

² Це правильно стверджує і доводить Г. Д. Вервес у своїх роботах «Зв'язки польських прогресивних письменників з російською та українською літературами» в зб. «Доповіді наукової сесії інституту української літератури» (вид. АН УРСР, Київ, 1950, стор. 100) та «Іван Франко і польська літератур» (ж-л «Жовтень», 1951, № 4, стор. 91).

³ Ів. Франко. Твори. — Т. XVIII. — С. 178.

⁴ Ів. Франко. Літературно-критичні статті. — С. 219.

⁵ Там само. — С. 315–316.

Не раз підмічали, що Франко обирав для перекладів з польської на українську мову твори особливого політичного звучання¹. У ще більшій мірі це спостереження було б вірним щодо вибору тем для критичних статей.

Франко береться за перо, щоб писати про Каспровича, тому що «бажав би, щоб поезія цього напрямку, який розпочав своїми селянськими поемами Каспрович, взяла в польській літературі перевагу. Гадаю, що це викликало би новий перелом у цій поезії, приневолило б її розірвати густу сітку умовностей і збитих шаблонів, які її тепер опутують...»². І через десять років Франко пише, що його примушували писати про цього поета надії, які він «покладав на Каспровича, як на співака епопеї хлопського життя»³. Він пише статтю про «Форпост» Пруса, щоб «сказати, що польська література може бути гордою з цього твору і треба тільки побажати, щоб він був початком загального і тривкого повороту польської белетристики до долі свого простого народу»⁴. Завдання певної літературної політики диктують вибір тем для критичних статей.

Не менш показові й мотиви написання статті про Северина Гощинського. Гощинський тому дорогий Івану Франко, що він був громадянином і революціонером і в літературі, і в політиці: «Герой Бельведерської ночі, автор «Канівського замку», робиться конспіратором, пропагандистом, емісаром у мужицькій сукмані, в гуральській серм'язі, він вступає між народ»⁵. Про Конопницьку Франко виступає з докладною статтею тому, що відчув (при цьому не одразу) могутність її поезії, «непереможну силу фактів, що виправдовували її поетичні образи з життя селян»⁶. Про творчість Леонарда Совинського Франко згадує тому, що поема польського поета «З життя» «була одним із імпульсів, що пхали і закликали до повстання (1863–1864 рр. — Л. В.) і, особливо серед молоді польської, здобула авторові велику популярність», що Совинський «одинокий з поляків доконав переклад Шевченкових «Гайдамаків» і видав його з гарною студією про нашого Кобзаря»⁷.

Показове й те, що, аналізуючи відоме бігеляйзенське видання Міцкевича, Франко не тільки високо оцінює текстологічний бік видання, його принципи, звернення до особливого правопису, якого дотримувався Міцкевич, повноту й якості бібліографії, коментаріїв, наведених варіантів, різночитань, аналіз фольклорних джерел поезії Міцкевича, списки його перекладів на інші мови і т. п., але й, насамперед, відзначає політичне значення першого більш або менш наукового видання творів польського поета для сучасних (1893 р.) потреб польського суспільства. А скандальні відзиви старовірів міцкевичівського часу про великого польського поета Франко тут же використовує для вбивчо саркастичного виступу проти сучасних йому рутинерів, які на кожному прогресивному явищі у поезії, літературі і в громадському

¹ Г. Вервес чомусь вважає, що Франко тільки у 1899 р. визнав за прообраз ідейної деградації Я. Каспровича вірші останнього «Ми і Ви», тоді коли Ів. Франко дав вичерпний аналіз цього програмного віршу (до речі, його дійсна назва «Вони і ми» (див.: Jan Kasproicz. Dzieła poetyckie. — Lwów, 1912. — Т. III. — Str. 36-37) («Они и ты») ще в статті 1889 року.

² Ів. Франко. Твори. — Т. XVIII. — С. 146.

³ Ів. Франко. Літературно-критичні статті. — С. 316.

⁴ Ів. Франко. Твори. — Т. XVIII. — С. 169.

⁵ Там само. — С. 120.

⁶ Там само. — С. 178.

⁷ Ів. Франко. Літературно-критичні статті. — С. 310–311.

житті навішують ярлик «злочинний», «ворожий батьківщині» або «ворожий церкві і державі»: «сита рутина називає злочином і божевіллям все те, чого вона не розуміє, або що тільки порушує її спокій і підважує її повагу¹».

І в статті «Нове видання творів Словацького» Ів. Франко, знову високо оцінюючи текстологічну роботу професора Бігеляйзена, сумлінність його коментаріїв і повноту іконографічних матеріалів, ясно формулює свою точку зору на творчість Словацького в тому ж плані її політичної ваги й активізування читачів: вірші Словацького мали «дуже важливий суспільний вплив, вони розбуджували цілий народ до чину»².

Отже, головним ідейним спонуканням для звернення Франка до робіт з польської літератури було прагнення підтримати в польській літературі її революційне та прогресивне крило і тим збагатити народну культуру Західної України передовими досягненнями культури братнього польського народу і готувати ґрунт для загальних виступів трудящих українців та поляків проти спільного ворога.

Підтримувати передове в польській літературі — означало підтримувати в ній реалізм, сміливу постановку і правдивість розв'язання найважливіших громадських питань. Безперечно, що і для Польщі (при деякій, звичайно, специфічності її умов) довгий час і після реформи 1864 р. селянське питання продовжувало лишатись одним з головних. В. І. Ленін писав про Росію 60-х років: «Усі суспільні питання зводились до боротьби з кріпацтвом та його залишками»³. Ми вправі застосувати це міркування і до польської дійсності і епохи. Ленінська думка глибоко пояснює центральне положення селянської теми в російській літературі 60–80 років. Життя й майбутнє селянина були найважливішою темою у польській літературі 70–80 рр.: процес зубожіння широких мас польського селянства в умовах капіталізму набирив страхітливих розмірів. Все майбутнє нації здавалось зв'язано з долею найбільш численного трудящого класу.

«Мужицький посол», Іван Франко закономірно проявляв особливий кровний інтерес до долі трудівників села. Інтерес цей при цьому був зовсім вільним від вузькості та зашкарублї обмеженості селянської демократії. Франко — один з перших у світовій літературі — розробив робітничу тематику в плані класової боротьби пролетаріату проти буржуазії. Політичне чуття революційного демократа правильно підказало йому, що в той час селянське питання було одною з головних проблем у польській дійсності і польській літературі. Знаменно (і це до цього часу не було відзначено у нашому франкознавстві), що значна частина виступів Франка з питань польської літератури зв'язана з постановкою в ній селянського питання. Такі центральні його статті, як статті про Каспровича, Конопницьку і Пруса, повністю лежать у сфері цих інтересів, та й інші виступи Франка з проблем польської літератури у значній мірі озвучені інтересом великого українського революціонера-демократа до селянського питання у Польщі і польській літературі. Характерно щодо цього (в основному, проте, невірне) міркування Франка, що «Пан Тадеуш» не є на-

¹ Ів. Франко. Нове видання творів Міцкевича // *Kurier Lwowski*. — 1893. — № 15. Відзначимо, що Франко правильно вказує на той факт, що раніше, ніж в інших країнах, Міцкевич набув славу саме в Росії.

² Ів. Франко. Нове видання творів Словацького // *Kurier Lwowski*. — 1894 — № 21.

³ В. І. Ленін. Твори. — Т. 2. — С. 455.

родною епопеєю з тої причини, що в ній, мовляв, відсутні селяни: поема Міцкевича «є насправді тільки шляхетська епопея, а якщо під кінець у ній і появляється «народ», то це народ наскрізь театральний, декоративний, який виведений на сцену тільки для зміцнення фінального ефекту»¹. Так чи інакше Ів. Франко відгукується на головні явища у розвитку селянської теми у польській літературі 80–90 років XIX сторіччя, на повісті Б. Пруса та вірші М. Конопницької.

У цитованому вже вище положенні статті «Вірші Яна Каспровича» Франко висловив своє розуміння завдань літературної критики: на ній лежить обов'язок допомагати розвитку корисного для народних мас напрямку у мистецтві.

Характерно для загального матеріалістичного духу методології Івана Франка є його пояснення, чому реакційно-юнкерська преса в Познані недоброзичливо ставилась до перших віршів Каспровича, «гостей з другого світу». «Здається, що це наслідок того інстинктивного почуття, того таємничого переляку, який деколи огортає знервовані, випещені салонні ляльки, коли в їхньому товаристві раптом з'явиться мужик, — простий мужик, — у сіряку, у важких чоботах, з грубими руками, від яких відгонить сильним запахом землі, що його годує»². Розвиваючи цю думку про класовість художніх смаків, Франко констатує, що «для духовних представників аристократизму середні віки, доба розквіту і панування цієї верстви, є ідеалом, а дальший розвиток і занепад лицарства — це, на їхню думку, виродження людства, зріст анархії»³. Не можна не бачити в цьому міркуванні гарячого схвалення демократичної тематики і художніх засобів Каспровича.

Правда, тут же трохи несподівано у Франка починає звучати брютет'єрівське положення, ніби зміна літературних течій обумовлена не ідейно-соціальними причинами, а реакцією на художні норми, що панували до того часу: «жорсткі, але сильні тони, що деколи переходять просто у скрегіт... Мова шорстка, густо пересипана провінціалізмами і позбавлена салонової пригладженості і цукеркової солодкуватості...» з'явилися «як реакція проти вицяцькованої поезії епігонів романтизму»⁴. Франко бачить типове у відповідності твору мистецтва «характерним рисам дійсності, правді життя»⁵. З приводу поеми Каспровича «Два рідних брата», що змальовує братовбивство на ґрунті поділу майна, Франко пише: «Справді, все це схоже більше на якусь дику фантазмагорію, де викривлена логіка фактів, де причини не відповідають наслідкам. А все ж таки це не фантазмагорія, а дійсність. Це типова драма світа, що валиться, покоління, що вмирає разом з порядками і поняттями»⁶. Є й інший тип сучасного польського селянина, образ «нового селянина, що організує селянські гуртки і сільськогосподарські кооперативи, що бореться з краєвою управою за свої громадянські і національні права

¹ Ів. Франко. Твори. — Т. XVIII. — С. 144.

² Там само. — С. 181–182.

³ Там само. — С. 190.

⁴ Там само. — С. 186–187.

⁵ «Оця ненависть до машин, до залізниць, до купців і грошового господарства, до фабрик і фабричного життя, до різних регуляцій, продажу з молотка, судових процесів, одним словом до цілої пануючої тепер суспільно-політичної системи — це одна з найпомітніших характерних ознак душі селянина, як її змальовує п. Каспрович, якою вона є в дійсності». Там само. — С. 184.

⁶ Там само. — С. 190.

і що вміло користується цими правами» — тільки, відмічає Франко, Каспрович не здатний відтворити цей тип¹. Типові риси польського селянина «в цілій його сумній дійсності»² змалювала зате Конопницька.

Вбачаючи у боротьбі з реакційними традиціями один із істотних елементів змісту літературного процесу, Франко піднімається до глибокого розуміння суперечливості свідомості і творчих прагнень Каспровича. Він пише, що цей поет «по своїй природі — реаліст, поет твердої, але здорової дійсності, між тим традиція романтичної школи веде його в світ примар і фантастичних постатей, утоплеників і надхмарних дів, наяд і дріад, ангелів і чортів, та інших в цьому роді декоративних істот», які Франко тут же кваліфікує, як «романтичне лахміття», що складає «грубий анахронізм у поезії Каспровича». Перед нами «сильний і оригінальний талант поета бореться з традицією, не властивою духові його поезії, і зі школою, яку він з історичною необхідністю мусить переходити, але яку він мусить перейти і залишити»³.

Знаком великих надій, які Франко покладав на Каспровича, є проведене ним зближення польського поета з Тарасом Шевченком. Звичайно, це робилось з метою зміцнити потенціальний демократичний розвиток таланту Каспровича, але методологічно цей прийом зіставлення обґрунтовано у Франка дуже слабо. Він бачить у Шевченку і Каспровичу «дві ягоди з того самого поля, двох селянських синів», «хоч поза цим природа і темперамент, а тим самим і характер поезії одного і другого настільки різні, як різними є типові темпераменти поляка і українця»⁴. Уточнимо свою думку: зіставляти цих поетів, можливо, хоч і трохи дико, але вряд чи потрібно шукати головну або часткову відміну між ними у різниці їх особистого або національного темпераменту.

Але Франко пізніше і не наполягає на цьому зближенні: наступний ідейний розвиток Каспровича показав, наскільки надії, що покладалися на нього, як на поета — селянського демократа, були хиткі і помилкові.

Однією з найвидатніших робіт Франка — критика польської літератури є його стаття «Польський селянин у висвітленні польської літератури» (1887), написана з приводу відомої повісті Б. Пруса «Форпост».

Стаття ця виділяється багатством змісту, вона показова і для методології Івана Франка. У картині, намальованій широкими мазками, письменник простежує процес демократизації польської літератури, звернення цієї останньої до героя селянина, і зв'язане з цим зростання реалізму у виборі сюжету і трактуванні героїв: «Перед нами розкриваються широкі, як дійсність, горизонти справжнього народного життя, всебічно охопленого, старанно вивченого і представленого за допомогою цілого мистецького апарату сучасного реалізму», так, що наївний ідеалізм якого-небудь Ленартовича «поступається перед іншим поглядом, може не таким ясным і світлим, але зате більш відповідним до дійсності, який захоплює широкі горизонти і глибше сягає в життя»⁵.

¹ Там само. — С. 192.

² Там само. — С. 174.

³ Там само. — С. 183.

⁴ Там само. — С. 182.

⁵ Ів. Франко. Твори. — Т. XVIII. — С. 148.

Стаття написана у широкому історичному плані, завдяки якому література польська виступає як нерозривно зв'язана з усією історією нації могутня ідейна сила, яка могла справляти на польське суспільство і благотворний і шкідливий вплив. В новому трактуванні селянина у літературі Франко бачить «найкращий показник важливого перелому в поглядах громадськості»¹.

Аналізуючи образи персонажів у повісті Пруса, Франко ставить завдання визначення їх типовості і пізнавального значення. Він пише, що «аналіз поодиноких постатей, груп і відносин, що зображені в цьому творі, повинен показати нам наскільки в героях цієї повісті можемо бачити явища індивідуальні і наскільки вони являються представниками цілих суспільних класів, іншими словами, наскільки ці типи, групи та відносини можна вважати певними даними для підтвердження тих чи інших поглядів про польське селянство та про польське суспільство взагалі»². Типове знаходить Франко і в прусівському змалюванні дворянського суспільства («принагідні хвиливі мандрівки на поле демократизму», «безцільність життя без серйозної праці, нудьга і порожнеча»)³. Разом з цим він вважає нетиповим образ Овчажа (його постань «найменш реальна в цілому творі», бо самовідданість і вірність цього батрака хазяїну «доходять до меж неправдоподібності» і тому, що в його свідомості автор не знайшов «ні крихітки цієї заздрості і злоби (ми б сказали — протесту. — Л. В.), яка звичайно скрита на дні душі людей, принижених долею — калік і бідняків»⁴.

Стаття ця є чудовим зразком того, як вдумливо проводить Франко-критик аналіз зображувальних засобів, з допомогою яких досліджуваний ним художник реалізував свій ідейний задум. Вивчення тексту прусівської повісті увесь час переслідує мету встановити, що саме таким обранням життєвих фактів, таким авторським до них ставленням, такими барвами хотів сказати Прус і яке у нього вийшло звучання. У підсумку Франко приходить до чудово аргументованих висновків: відсутність рішучості у характері Слимака, недостача в ньому самостійності і волі, чисто пасивні властивості його впертості разюче, на перший погляд, не відповідають завданню опору німецькій економічній агресії, отже, Прус «саме в цій формі опору бачить основну рису польського селянина»⁵.

Той же скрупульозний аналіз художнього тексту приводить Франка до висновку про слабу аргументованість у Пруса матеріального боку життя Слимака («в який спосіб він може на своєму невеличкому і мізерному ґрунті, не сіючи конюшини, не маючи луки і паші, так господарювати, щоб не тільки добре жити, але й відкладати щороку 60–100, а пізніше, за тяжких часів по 50 карбованців», «навіщо він тримає ці гроші, коли в цей самий час він так дошкульно відчуває брак луки?»). Це «вперте замилювання Слимака переховувати гроші без усякої цілі для самих тільки грошей, здається мені навіть з наскрізь селянського становища незрозумілим»⁶. Проте художня переконливість повісті Пруса безперечна. Отже, художня правда — не у буквальній відповідності правді життєвій.

¹ Там само. — С. 146.

² Там само. — С. 155—156.

³ Там само. — С. 164.

⁴ Ів. Франко. Твори. — Т. XVIII. — С. 169.

⁵ Там само. — С. 156—157.

⁶ Там само. — С. 158.

Таким чином, силу художньої правди Франко бачить у загальній типовості створеної письменником картини, у своєрідному тлумаченні життєвих явищ, на яке художник має незаперечне право, в глибині емоціонального впливу. Майстерність художника настільки велика, що хоч злидні, що обрушились на Слимака, не викликані безпосередньо німцями («факти при тверезій оцінці» спростовують це)¹. Прус владно приводить своїх читачів до задуманого ним висновку: всупереч тому, що його німецькі колоністи мають такі добрі якості, як пунктуальність, витримка, працьовитість і організованість, «все ж таки, співчуваючи цілим серцем темному, слабому, доброму, як дитина, польському селянинові, відчуваємо якусь інстинктивну огиду і нехоть до цього чужого, хоч і вище стоячого елемента, який входить на землю, политу потом і сльозами польського селянина, стає на ній зразу сильним табором, як свого часу загопи хрестоносців, і як у завойованій країні будує фортеці під звуки побідних пісень»².

Цей емоціональний вплив на читача Франко пояснює тим, що «з першої хвилини німці падають на село, як мара», виступають як агресивна, страшна і грізна сила, що несе деморалізацію, «бо ж навіть така наскрізь благородна людина як дочка вчителя на питання, чи німці не мають власного краю, що приходять у чужий, без вагання, мов би це було зовсім природне явище, відповідає: тут наш край!»³.

Таким чином, хоч у повісті й нема всебічної картини «боротьби німецького елемента зі слов'янським на полі суспільного і культурного життя», Прус «кількома вдалимими рисами переконливо зумів показати різницю національних характерів і неможливість польському селянинові вистояти в цій боротьбі»⁴. Франко вважає заслугою польського письменника змалювання того, як «благенький, відлюдний «форпост» до останніх сил витримує атаки переважаючих ворожих сил і елементів і наступ чужоплемінної колонізації, озброєної всіма новітніми завойовницькими засобами: капіталом, організованістю, особистою ініціативою, проворністю...»⁵.

У числі художніх якостей в повісті Франко відмічає глибоке змалювання зв'язку селянина-трудівника з землею, простоту і чіткість композиції, простоту і ясність змалювання персонажів, цільних і послідовних людей. Особливо привабливим, з його точки зору, є образ стійкої Слимачихи, «один з найкращих жіночих образів у всій польській белетристиці», «справжня героїня оборонної боротьби проти німців»⁶.

З методологічної точки зору стаття про «Форпост» являє собою цінний зразок франківського аналізу зображувальних засобів і глибоко показова для ідейних завдань критика: Франко наполегливо підкреслює демократичність тематики і щирість Пруса, вітає у його повісті переломне явище, знак рішучого звернення польської літератури до змалювання долі класу виробників.

У статті позначилось вміння Франка мислити історичними категоріями. Він уловив зміни концепцій батьківщини, що проходили в житті і літературі Польщі.

¹ Аргументацію див. нижче. Там само. — С. 160–168.

² І. Франко. Твори. — Т. XVIII. — С. 167.

³ Там само. — С. 167.

⁴ Там само. — С. 168.

⁵ Там само. — С. 148.

⁶ Там само. — С. 169.

З задоволенням констатує він, бачачи у «Форпості» Пруса яскраве відображення цього, крах шляхетської концепції, що ототожнювала Польщу і шляхту, — концепції, згідно якої «основою народного життя є шляхта, що в ній зосереджені всі культурні зародки і здобутки минулого і сучасного, що вона є єдиною і найбільш тривкою підвалиною народного існування у майбутньому»¹. З позицій революційного демократа оцінює він загибель цієї шляхетської ілюзії як знак втрати польським дворянством ідейної гегемонії у польському суспільстві. Франко вітає ідею прусівської повісті — форпостом, стрижнем нації є селянство.

Не досить висвітлене у нас ставлення Івана Франка до М. Конопницької. Якщо вірити Г. Вервесу, то «вже з перших виступів цієї письменниці»² Франко належним чином оцінив талант і демократичність Конопницької. В дійсності справа була значно складнішою.

У 1887 році у статті про «Форпост» Пруса Франко побіжно відзначає тільки те, що при спорідненості поезії Конопницької з поезією Ленартовича у нашої поетеси ті ж звуки «бринять далеко глибшими і сумнішими тонами»³. Зате в 1889 році Франко виступає з рядом критичних зауважень на адресу Конопницької. Він знаходить, що вона часом «є чистокровним епігоном шляхетського романтизму, переспівуючи мотиви і навіть звороти Словацького», звинувачує її вірші «у салонній пригладженості і цукерковій солодкуватості», які поетеса «на протязі багатьох років видавала за народну поезію». Франко презирливо називає цю настроєність «конопниччиною...»⁴.

У 1899 році ставлення до Конопницької стає більш об'єктивним, Франко відзначає тепер у плані широкого висвітлення суперечностей її творчості загальну прогресивність і разом з цим обмеженість Конопницької. Конопницька внесла в польську поезію «ліберальні та поступові думки, вироблені і усталені серед польської буржуазії», але її ідеологія лишалася обмеженою: «вона на все народне горе не зуміла дати іншої відповіді понад звичайні буржуазні поклики: освіта, милосердя, з додатком шляхетського: згода хати з двором»⁵. «Знаючи дійсне життя, спосіб думання і бажання селянства дуже мало»⁶, Конопницька підсуває тому селянству свої думки і погляди і часто, замість реальних малюнків, дає нам риторику⁷. Її тон «трохи афектовано-наївний». Її вірші — «підладжені під тон польської людової пісні»⁸. Так Франко висвітлив суперечливість творчості Конопницької, гостро викрив слабкі її сторони.

На час написання відомої статті у віденській «Zeit» у нього стає менше критичних висловлювань, і вони втрачають свою різкість. Ідейна глибина поезії Конопницької підкорила Франка. Сам автор горісно-правдивого циклу про укра-

¹ Ів. Франко. Твори. — Т. XVIII. — С. 145.

² Г. Вервес. Іван Франко і польська література // Жовтень. — 1951. — № 4. — С. 97.

³ Ів. Франко. Твори. — Т. XVIII. — С. 147.

⁴ Там само. — С. 186 і 188.

⁵ Ів. Франко. Літературно-критичні статті. — С. .

⁶ Ту ж думку Франко проводить і у другому місці цієї статті, коли говорить, що Конопницька дивиться на життя села з вікна поміщицького будинку, або з вікна вагона (321), див. також т. XVIII, стор. 180.

⁷ Ів. Франко. Літературно-критичні статті. — С. 309.

⁸ Там само. — С. 303.

їнське горе, що розплескалося далеко за море («В Бразилію»), Франко з великою симпатією починає дивитись на Конопницьку, автора «Пана Бальцера у Бразилії». Переглядаючи тепер 1–4 томи Конопницької, Франко знаходить, що «мова її стала простішою, глибшою, проникливішою. Все заучене вона відкинула, іронія зчезла, але смуток став більшим, ширшим»¹. Це визнання, вірне щодо некритично засвоєної Конопницької риторичності та поглиблення скорботних нот, але несподіване — щодо іронії, також кидає певне світло на зміну оцінки. Величезна популярність Конопницької, викликана щирістю її віршів, примушує серйозніше оцінити її творчість, і Франко тепер пише: «Оці сильні, просякнуті найщирішим чуттям тони знайшли могутній відгомін у найширших колах польської інтелігенції»². Розчарування у Каспровичі теж примушує його переглянути свою колишню точку зору на Конопницьку. Зараз Конопницька виступає в його очах «великою, незвичайно важливою появою в розвитку польського народу»³. Він вважає її тепер «безумовно найбільшою польською поетесою і — поруч з Елізою Ожешко — найбільш талановитою жінкою в літературі не тільки польській, але й загальнослов'янській»⁴.

Франко і тепер знаходить деякі недоліки в поезії Конопницької — певну монотонність, безсилу покірність, частий відхід з «лаконізму селянської мови в широке русло характерного для неї лірично-патетичного стилю»⁵. Він ще раз згадує і кришталеві шибки вікон панського дому і в цілому вважає ще, що Конопницькій, «першокласному ліричному таланту», не вистачає для створення великої епічної поеми «могутнього дихання», «бракує одноцілої заокругленої акції», «великого загальноісторичного тла»⁶. Але ясно відчувається, незалежно від неповноти міркувань про незакінчену в 1902 році поему «Пан Бальцер», що загальний тон оцінки круто змінився до кращого, до повного визнання величі Марії Конопницької.

Зовсім суб'єктивно звучать і є скоріше поетичним порівнянням, ніж науковим положенням, думки Ів. Франка, ніби найглибші ноти творчості Конопницької були не ненависть і віра, а «тільки хвиливі вибухи сильніше б'ючої крові»⁷, і ніби сила і виразність її поезії були викликані тим, що велика польська поетеса — жінка й є у мистецтві деякі ноти і галузі, які становлять специфічний домен жінки.

Не досить висвітлено у нашому літературознавстві листування Ів. Франка з Елізою Ожешко. Г. Вервес правильно назвав це листування «знаменним фактом»⁸. Але цього дослідника більш цікавили погляди Ожешко на сучасну їй українську культуру, і він детально цитує ті місця з листів Ожешко, в яких вона високо оцінює «Боа Констріктор» Франка або «Повію» Мирного, або висловлює своє естетичне захоплення українською літературою. Зовсім побіжно, навпаки, згадує Г. Вервес про те, які оцінки творчості Ожешко давав у цьому листуванні Франко. А тим-

¹ Ів. Франко. Твори. — Т. XVIII. — С. 175.

² Там само. — С. 176.

³ Там само. — С. 171.

⁴ Там само.

⁵ Там само. — С. 177.

⁶ Там само.

⁷ Там само. — С. 175.

⁸ Г. Вервес Іван Франко і польська література // Жовтень. — 1951. — № 5. — С. 97.

часом це листування дозволяє зробити цінні висновки про ставлення Франка до польської літератури.

Франко пише Ожешко не тільки про те, що він бачить у ній зірку першої величини на тлі нинішньої польської белетристики¹, міркування, яке, строго кажучи, може з'явитись не порожнім компліментом тільки в тому випадку, якщо розкрити ставлення Франка до загального стану польської белетристики у 80 роки. Франко у формі вже не суб'єктивно-емоціонального вигуку, а об'єктивної суспільно-літературної оцінки називає Ожешко чільною репрезентанткою поступового і тверезого духу в польській літературі² і «знаменитою спеціалісткою белетристичного діла»³. Заперечуючи Елізі Ожешко, яка допускала, що їй належить «представитись» українському письменникові надсиланням йому двох своїх повістей, Франко пише, що давно знає її твори, з яких особливо виділяє «знамениті і з таким сердечним теплом писані речі, як... повісті, взяті з життя білоруського народу»⁴, оповідання з єврейського життя і «пречудні образки *«Z różnych sfer»*»⁵.

Характерне одне вже це виділення певних тем у творчості Ожешко. Воно кидає ясне світло на літературно-естетичну позицію самого Франка. Воно прекрасно коментує й ідейно-художні міркування, якими Франко супроводжує свою оцінку діяльності Ожешко. «Досі нічого несимпатичного з-під вашого пера не читав»⁶, — пише він їй, і ясно, що в слово «симпатичного» Франко вкладає зміст, що виходить за рамки звичайного розуміння цього слова, розуміючи скоріш «дороге» і «ідейно-близьке». Аналогічного розшифрування вимагає і використаний Франком некраївський образ: український письменник знаходить у творах Ожешко риси «всеобнімаючої любові, розлитої мов прозірчата синява погідного неба над усіма... битовими картинками»⁷. Ясно, що Франко має на увазі гуманізм Ожешко. Далі в цьому ж листі він з повагою говорить про «широту світогляду» Ожешко і «багатство знання людських відносин»⁸, протиставляючи (без всякої на це підстави, звичайно!) культурну підготовку Ожешко своїй підготовці людини, «вирослої на дні».

Із листування з Ожешко та з її книжок Франко переконався у відсутності в неї якої б то не було національної обмеженості і в її безкорисливій симпатії до українського народу та його культури. Він просить дозволу перекласти її твори українською мовою: треба «ближче познайомити українську суспільність з талантом і способом думати однієї з найсимпатичніших авторів Слов'янщини»⁹. «Правда, наші галицькі русини знають Ваші праці з оригіналу, — пише він їй, — але мало хто з них знає Вас як приятельку нашого народу і нашого національного розвитку»¹⁰.

¹ Там само. — С. 97.

² М. Возняк Еліза Ожешко і Іван Франко у взаємному листуванні // Літературна критика. — 1940. — № 6. — С. 29.

³ Там само. — С. 34.

⁴ Там само. — С. 40.

⁵ Там само. — С. 29.

⁶ Там само.

⁷ Там само.

⁸ М. Возняк. — Цит. твір. — С. 29.

⁹ Там само. — С. 35.

¹⁰ Там само.

Не розроблене у радянському франкознавстві і ставлення Ів. Франка до творчості Т. Ленартовича. Г. Вервес і сам оцінює Ленартовича як письменника прогресивного і обмежується щодо цього розпливчастим формулюванням: «особливо приваблювала критика постать Ленартовича...»¹. Не можна не відзначити, що «приваблювала» може ховати в собі різні відтінки і не містить у собі скільки-небудь чіткої оцінки. Тимчасом оцінка Ленартовича висловлена Іваном Франком досить чітко і діалектично. Вже в 1887 році Франко констатував, що польські народні голоси відізнались у польській літературі вперше в «Ліроньці» Ленартовича, який «дав полякам вперше образ простого селянина», «вперше показав справжню, просту і мальовничу мову цього народу», так що поет цей «залишиться назавжди... батьком справжньої народної польської поезії»².

У 1889 році Франко теж відзначає велике значення Ленартовича як новатора — він був «провісником нової, народної поезії», у його віршах одразу відчувалась нова стихія, «подих нового світу», він «вслухався в народні пісні і відчув їх чарівну мелодію»³. І в 1899 році Франко пише, що перші твори Ленартовича «вносили справді новий елемент у польську поезію — елемент людський», «уперше внесли у польську поезію тон польської народної пісні», і «отже здавалося, що Ленартович буде предтечею»⁴ ґрунтовної демократизації польської літератури. В 1902 році, звертаючись до цієї ж ідеї, Франко вказує, що у Конопницької був такий попередник, як Ленартович, але навіть і в тому вузькому плані, в якому великий український письменник готовий був бачити заслуги Ленартовича, він зараз відмовляє йому в них: для Франка тепер ясно, що, незважаючи на старіші збірки польських народних пісень, щойно Конопницька (зараз вже вона, а не Ленартович. — Л. В.) відкрила польську народну пісню з її ніжністю і інтимністю, з її милозвучністю і багатством мелодій⁵.

Провідним началом у суперечливій позиції Ленартовича, яку розкриває Франко, є та обставина, що мазовецький лірик, в силу його «надзвичайно вузьких і здебільша дуже наївних суспільних і релігійних поглядів»⁶, «ні своїми поглядами, ні тенденціями не сягнув поза виднокруг шляхетського середовища; на його гадку чудова народна пісня повинна була служити інтересам шляхти»⁷, і він «замість того, щоб стати натхненним народним поетом, перетворився у звичайного віртуоза»⁸.

Справді, Т. Ленартович був такий сліпий до відношень експлуатації, що існували у польському селі, так ідеалізував патріархальні відношення, що бачити в ньому демократа було б, звичайно, найчистішою помилкою. І, природно, не автобіографічне визнання Ленартовича, що стало своєрідно знаменитим («в полі, у пастухів вчився я польській естетиці, у професорів, разом з якими пік у ям-

¹ Г. Д. Вервес. Зв'язки польських прогресивних письменників з російською і українською літературою. Цит. видання, с. 102; Іван Франко і польська література // Жовтень. — 1951. — № 4. — С. 96.

² Ів. Франко. Твори. — Т. XVIII. — С. 147.

³ Там само.

⁴ Ів. Франко, Літературно-критичні статті, стор. 304—305.

⁵ Ів. Франко. Твори. — Т. XVIII. — С. 177.

⁶ Там само. — С. 147.

⁷ Там само. — С. 179—180.

⁸ Там само. — С. 180.

ках картоплю»), а об'єктивний смисл його поезії треба класти в основу її оцінки. Це й зробив Франко. Його ставлення до Ленартовича — блискуча сторінка його справді революційно-демократичної критики. «На жаль, — пише Франко, — Ленартович не зрозумів свого посланництва; крім людського тону мелодії, він не вніс у польську літературу нічого, його погляди на життя і історію були дуже наївні і не вироблені»¹. Саме з позицій матеріалістичної критики, яка насамперед вимагає від художнього твору вірності дійсності, Франко підходить до оцінки поеми «Битва Рацлавицька» Т. Ленартовича, кваліфікуючи поему, як «цілковиту дурницю», «з погляду на історичний колорит, на малюнок фігур, на розуміння самого історичного моменту, який змальовано в поемі»². Конопницькій, справді народній поетесі, тільки й лишалося рішуче відкинути «слащаву, афектовану селянську манеру»³ Ленартовича. Важливо підкреслити, що принципова позиція допомогла Франку знайти потрібну оцінку навіть для того боку спадщини Ленартовича, яку він висував, як позитивну її якість.

Високо цінуючи літературно-критичні роботи Франка в галузі польської літератури, ми, однак, не можемо пройти і повз деяких невірних його міркувань.

Франко явно несправедливий до Р. Бервинського, Вл. Сирокомлі, А. Асника. Оцінка цих польських поетів однобічна, як однобічне і висвітлення їх творчості. І в статті «Польський селянин у висвітленні польської літератури» (1887), і через дванадцять років у роботі «Сучасні польські поети» Франко повторює одне і теж міркування про Р. Бервинського. В його основі лежить вираз Бервинського про вчинену в 1846 році польськими селянами над польськими поміщиками різню, що міцно запам'ятався Івану Франку: «ніби ніякого польського народу нема і не було, що була й є тільки польська шляхта, а те, що називається народом, це якісь колоністи, чи навіть останки бозна-яких диких племен»⁴. В ще більш короткій формулі — «не може бути, щоб польський люд кинувся на польську шляхту; це не був польський люд, бо властиво ніякого польського люду нема, а є тільки польська шляхта»⁵ — висловив Франко свій погляд на тезу Бервинського в другій названій вище статті.

Тим часом політична діяльність Р. Бервинського і його поетична спадщина аж ніяк не можуть бути вичерпно охарактеризовані цим його міркуванням. Воно привернуло увагу Франка в силу глибокого інтересу письменника до подій 1846 року і класової боротьби польського селянства. Але Бервинський, шляхетський революціонер, який перейшов на позиції революційної демократії, сам організатор і учасник повстання 1846 року, автор антидворянської сатиричної поеми «Дон Жуан Познанський» (1844), автор яскравих антиклерикальних віршів, творець програмового твору польської революційної демократії «Маршу у майбутнє» (1848), в якому він закликав до революційного насильства, до «обітованої землі без пана і тирана», цей Бервинський не може бути укладений в рамки одного парадоксу, до того ж висловленого ним іронічно.

¹ Підкреслення Ів. Франка. Див.: Ів. Франко. Літературно-критичні статті. — С. 305.

² Там само. — С. 315.

³ Ів. Франко. Твори. — Т. XVIII. — С. 377.

⁴ Ів. Франко. Твори. — Т. XVIII. — С. 145.

⁵ Ів. Франко. Літературно-критичні статті. — С. 103.

Не повною у висвітленні Франка виступає і постать В. Сирокомлі (Л. Кондратовича). Франко пише з певною симпатією про те, що Сирокомля не мав «віри у святість і виняткову вагу місії шляхти»¹. Але для встановлення його ідейної позиції Франко вдається до порівняння з відвертим реакціонером, останнім бардом шляхти В. Полем: порівняно з Полем у Сирокомлі «почуття дійсності було живіше: його малюнки мають більше крові і нервів, він хоч малює в рожевім світлі життя дрібної шляхти, але не замикав очей на її хиби..., і ніде не доходить до величання шляхетського самодурства, як се робив Польша»²: похвала при такому порівнянні не дуже й велика! Франко бачить у творчості Сирокомлі метання у шуканні поетичних тем «по всіх закутках історії та по різних країнах» і констатує, що його перетворення у селянського лірика штучне і що з сільської ліри він не вмів «видобути зворушливих тонів»³. Ця думка хибує на односторонність. Сирокомля був поетом-демократом і критичним реалістом. Він перекладав польською мовою Т. Шевченка, Некрасова та Курочкіна. Він є автором славетного «Ямщика», перекладеного російською мовою Трефолевим. Як поет, він народний у тій мірі, що багато його віршів стали народними піснями. Коли заробіток від перекладу середньовічних польських поетів з латині польською мовою хоч трохи дозволяв йому, він від «завулків минулого» зараз же звертався до жагучих соціальних проблем сучасності і виступав як пристрасний ворог панщини та кріпацтва, як захисник знедолених і яскравий викривач кріпосницької шляхти «Пилип з Конопі(-ель)», Написана ним історія польської літератури переслідувалась царським урядом, як небезпечна і революційна книга⁴. В. Сирокомля, безумовно, ширше і народніше тої характеристики, що йому дав Ів. Франко.

Відносно Асника Ів. Франко висловлює думку, що це був «товмач думок і ідеалів» позитивістського покоління. Ця кваліфікація перебуває у протиріччі з подальшим аналізом творчості Асника. Франко знаходить в його поезії богоборство, чудову любовну лірику, гірку автоіронію, рефлексію, патріотичні та громадські мотиви, сатиру на провінціалізм галицької шляхти. Ясно, що ця різнобічна поетична робота не вкладається в рамки позитивізму, хоч Іван Франко і розуміє їх ширше, ніж ми. Для нас Асник не позитивіст. Не можна бачити і в трагічних строфах Асника «Burzcie i palcie i równiajcie z ziemia»⁵ «жах правдивого філістера» перед робітничим рухом і стихією руйнування, що нібито панує в цілях і тактиці пролетаріату. Шкода, що Франко не досить глибоко зрозумів думку Асника, не зіставив її з болісними думками Гейне про нібито неминучу загибель мистецтва у соціалістичному суспільстві. Тоді він побачив би у віршах Асника типову для ряду високо обдарованих буржуазних інтелігентів драму невір'я у соціалістичну революцію. Ми могли б поруч з Асником і Гейне поставити також імена О. Блока («Народ та інтелігенція» 1908) і В. Брjusова («Майбутні гуни» 1905) і інші.

¹ Ів. Франко. Твори. — Т. XVIII. — С. 179.

² Ів. Франко. Літературно-критичні статті. — С. 304.

³ Ів. Франко. Твори. — Т. XVIII. — С. 179.

⁴ У справі про організацію в Житомирі видавництва здешевлених книг польською мовою є відомості про арешт рукопису Сирокомлі «Dzieje literatury w Polsce», про відправку її у Київський цензурний комітет і т. д. Держархів Жит. області, фонд 2, справа 1218, аркуш 54, аркуш 139.

⁵ Ad. Asnyk. Poezje. — Т. I. — W.—L. 1898 Wśród przelomu. — Str. 228–230.

Г. Вервес явно модернізує, коли пише, що «Франко відрізняв (у протизагу польському буржуазному літературознавству) «позитивізм», як ідеологію певних верств польської буржуазної інтелігенції 60–70 років від польського реалізму, неодноразово підкреслюючи, що польські реалісти, такі, як Ожешко, Прус, пізніше Конопницька, в своїй творчості набагато випередили суспільні ідеали навіть найрадикальніших ідеологів польського «позитивізму», таких, як Свентоховський, Віслицький, Хмельовський»¹. Взагалі викликає сумнів «радикалізм» ярого реакціонера Свентоховського². Але головне в тому, що Франко, на жаль, ніде не відокремлює позитивізм і його ідеологію від видатних реалістів останньої третини XIX сторіччя.

Правильно бачачи буржуазну основу позитивізму, з допомогою якого польська буржуазна інтелігенція «силкується переробити по-своєму» національну філософію, погляди на життя, історію та мистецтво і вірно розуміючи в перемозі позитивізму результат банкрутства шляхетської філософії та політики, Франко в цілому позитивно оцінює позитивізм, який у його очах «мав переломовий і багатий наслідками вплив», «становить велику зворотну точку в історії культурного розвитку Польщі»³. Франко безумовно зближує позитивізм і польський критичний реалізм, приписуючи позитивізму благотворний вплив на літературу. Так прямо він і пише: «дуже плідний був також його вплив на літературу. Він виховав такі великі таланти, як Сенкевич і Прус, під його непереможним впливом творила Еліза Ожешко». І трохи нижче про Марію Конопницьку: «вона є наскрізь дитиною позитивізму...»⁴. Франко, таким чином, не приділив уваги тому, наскільки реакційно-буржуазна філософія позитивізму звужувала ідейні і творчі можливості польських реалістів, обмежувала глибину їх критики польської буржуазної дійсності, гальмувала їх перехід на позиції демократії і соціалізму⁵.

II

У нашій науці ще не знайшла собі вичерпного аналізу і публікація в 1903 році Іваном Франком листа А. Міцкевича «До галицьких приятелів» з докладною передмовою і широкими коментарями⁶.

Лист цей не має ні дати, ні адреси, невідомо навіть, чи був він надісланий⁷. Опублікований він вперше по знайденому у справах А. Міцкевича чорновику у 1866 році в Парижі, а потім включений сином поета Владиславом у шостий том паризького видання творів Адама Міцкевича (1880). Владислав Міцкевич прибіжно датує Лист кінцем 1832, початком 1833 року і припускає, що він є відповіддю на запитання групи поляків-галичан, передані, можливо, через Юзефа Залесь-

¹ Г. Вервес. Франко та польська література // Жовтень. — 1951. — № 4. — С. 96.

² Е. З. Цыбенко. Литературное наследие польских классиков в современной польской критике // Современная польская литература. — Москва: ГИХЛ, 1953. — С. 156–157.

³ Ів. Франко. Твори. — Т. XVIII. — С. 175.

⁴ Ів. Франко. Твори. — Т. XVIII. — С. 173–174.

⁵ Див. Е. З. Цыбенко. Новые произведения классиков польской литературы. — Советская книга. — 1951. — № 9. — С. 97–103; ряд інших робіт цього ж автора.

⁶ А. Міцкевич. До галицьких приятелів. Переклад д-ра Ів. Франка. — Львів, 1903.

⁷ Там само. — С. 5.

кого, перед партизанським походом Залівського. Франко висловлюється, однак, напевно на користь того, що Лист був надісланий, аргументуючи це тим, що надто вже багато подій в Галичині йшло за планом, «накресленим» цим Листом¹.

І видання перекладу, і коментарії до Листа являють собою характерний для темпераменту борця, яким був Франко і у літературній критиці, памфлет. Марно Вервес приймає цей виступ Івана Франка за науковий і серйозно дискутує щодо того, що Франко, мовляв, з революційно-демократичних позицій «критикує Міцкевича за проголошення класового миру між галицькими поміщиками і селянами» і «дивується, як польський поет не міг зрозуміти, що тяжке становище села походить від польського панства, а не лише від тиску австрійського уряду»².

Цей виступ Франка «проти» Міцкевича має ту ж природу, що і стаття «Поет зради». Він спрямований проти реакційної шляхти, її безпринципності та дворушництва. І в публікації Листа діє та ж політична тенденція, те ж свідоме перебільшення впливу літературного факту, перебільшення на цей раз тим більш явне, що воно зв'язане з явищем другорядним (приватним листом, що загубився) і сумнівної вірогідності. Не міг же Франко серйозно вважати, що лист Міцкевича міг відігравати таку організуючу, ідеологічну роль протягом 70 років.

Разом з цим тут виникає і питання про авторство Листа, про справжню приналежність його Міцкевичу. В сучасних умовах у дослідника залишається лише один шлях доказу: встановити відповідність тез Листа ідеям, які поділяв Міцкевич взагалі й особливо у 1832–1833 роках, тобто в той час, до якого приблизно відносять Листа.

У Листі є ряд положень, близьких до ідей «Демократичного товариства», до якого примикав Міцкевич. Така, наприклад, порада галицьким друзям зосередити думки та енергію на внутрішніх польських справах: порада «вияснити всім верствам людності, що справа Польщі се справа рівності і свободи»; вказівка «всі верстви людності... допускати і заохочувати до тої праці»³. Така вимога «хлопам не лише взагалі віщувати ліпшу будучину, але й особливо, скільки лише можна, направляти їх матеріальний стан. Приміром, таким, що знані з запалу для народної справи, таким, що їх діти воювали в Польщі, коли можна, надавати власність і увільнювати їх від чиншів, будувати їм дома, купувати худобу»⁴, бо визволення хоча б одного, або кількох селян у кожному селі дало б більше справі відродження Польщі, ніж відправлення емісарів, або закупівля зброї, яка може бути видана властям і ними конфіскована. Франко навіть з схваленням ставить до думки Листа, що для визволення Польщі потрібний не хвилиний спалах героїзму, а систематична терпляча робота, не надія на зовнішні сили, а активність польського народу⁵.

Але ряд інших положень Листа близький до ідей Отеля Ламбер: така думка, ніби руки польських поміщиків зв'язані австрійським урядом, і тому останні не можуть змінити становище своїх кріпаків; що поки не будуть повалені чужоземні

¹ Там само. — С. 6

² Г. Вервес. Іван Франко і польська література // Жовтень. — 1951. — № 4. — С. 95.

³ А. Міцкевич. До галицьких приятелів. — С. 40.

⁴ Там само. — С. 42.

⁵ А. Міцкевич. До галицьких приятелів. — С. 60–61.

загарбники, всі вигуки проти титулів, аристократії і т. п. — «дурниця, вони ділять лише земляків на партії і доводять до незгоди»¹.

Франко сам частково застосовує метод, про який ми вище говорили, і правильно встановлює, що Міцкевич в «Пані Тадеуші» висловлював дуже близькі до ідей Листа міркування про скасування кріпацтва, як акт милості панів, і «не заперечував» проти проекту Гервасія наділити всіх селян дворянськими гербами, що він не думав ще про загальне і негайне визволення від панщини². Але Франко виступає проти Листа головним чином, по-перше, тому, що його автор радить «підкупати» даруванням волі та землі українським селянам, які боролись за визволення Польщі, і забуває, мовляв, що галичани-українці мають і власні національні прагнення, що нагороди за участь у польській боротьбі — це стимулювання народної зради, тобто те, що прусський король і цар роблять щодо поляків³, і, по-друге, за цинічну аргументацію збереження кріпосницьких відносин: поміщики, «самі тиснені податками, мусять утискати підданих», що тільки «австрійський уряд має на меті ділити народ на магнатів, шляхту і хлопів» і навічно зберегти ці класові відміни, які можна буде ліквідувати у відбудованій Польщі⁴. Перше звинувачення повинно відпасти, бо автор Листа має на увазі не тільки українських селян («дітей духовних грецьких»), а передусім польських. Щодо другого, то приписані тут Міцкевичу думки типові для аристократичної частини еміграції, до якої польський поет ставився різко негативно, і докорінно розходяться з його власними ідеями.

У 1832 році Міцкевич пише «Книги народу польського і пілігримства польського», дуже швидко включені папою Григорієм XVI в Індекс: під біблійсько-містичною оболонкою в них містилась ідея народної революції і союзу народів проти тиранічних урядів. Третю частину своїх «Дзядів» (1832–1833) він зважає продовженням війни з царизмом⁵.

Листи Міцкевича 1832–1833 рр. також являють собою важливий матеріал для наших висновків.

Характерно, що його думки про батьківщину найчастіше звертаються до майбутнього, ніж навіть до гірких місяців 1831 року і поразки⁶. Так і у «Пані Тадеуші». Хоч там так багато сцен зв'язано з минулим Польщі, але і цей найвидатніший твір Міцкевича увесь звернений до майбутнього: поет висуває в ньому ясну тезу, при яких умовах Польща може стати вільною і щасливою — для цього треба ліквідувати шляхетські усобиці й сваволю; працювати, як Робак, не для себе, а для справи волі; треба визволити селян, як роблять це Зося та Тадеуш; треба жити у мирі з російським народом.

Міцкевич неодноразово висловлює переконання, що не дипломати і дипломатичні комбінації забезпечать волю Польщі, а боротьба народу. «Не чув я, щоб який-небудь народ був воскресений дебатами та дипломатичними нотами!» —

¹ Там само. — С. 40.

² Там само. — С. 50–51.

³ Там само. — С. 50.

⁴ Там само. — С. 40.

⁵ А. Мицкевич. Соч. — Том V. — ГИХЛ. — Москва, 1954. — С. 462.

⁶ Так у листі до Лелевеля від 23 березня 1832 р. він пише: «Це вже належить минулому, історії, а ти покликаний діяти заради майбутнього», і нижче: «напиши мені кілька слів — не про минуле, а про сучасне і майбутнє». Соч. т. V, ГИХЛ, Москва, 1954, стор. 456–457. Аналогічно у листі до Юлії Ржевуської: «Про минуле тому вважаю за краще мовчати...» (Там само. — С. 458).

іронічно вигукує він у листі до Ю. Грабовського від 16 червня 1832 року. «Я покладаю величезні надії на наш народ і на хід подій, не передбачений ніякою дипломатією», — пише він незадоволю до того Лелевелю¹. Ці переконання співзвучні деяким думкам Листа, про який у нас йшла мова. Але одночасно вони йдуть далі Листа, висловлюючи по суті тезу, що тільки безпосередня революційна активність польського народу може привести до відновлення незалежності Польщі. В листі до свого інтимного друга С. Горчинського від квітня 1833 року (якраз у час злополучної експедиції Залівського) Міцкевич висловлює ще більш певно свою віру у збройну дію народу: «З деякого часу у мене добрі передчуття, і мені здається, що незабаром десь відбудеться дещо важливе»². Можна вважати, що, якби Міцкевич був справді автором цього Листа або якби справа дійшла від чорновика (якщо вважати, що чорновик і писаний був ним) до кінцевої редакції цього політичного документу, Міцкевич неодмінно вставив би у нього і ці заповітні думки.

Міцкевич явно стоїть за дію, за активну боротьбу зі зброєю в руках, проклинає «свою невільну бездіяльність»³, вважає, що безглуздо мріяти, «сидячи вдома, пробити стіну чорнильницею»⁴. В числі прийнятних для нього методів боротьби Міцкевич і після катастрофи Залівського згадує збройне повстання і змову⁵. Дуже важливо для розуміння ідейної позиції Міцкевича у 1832–1833 роках якраз у зв'язку з експедицією Залеського⁶ є лист протест, написаний Міцкевичем, підписаний іменем Станіслава Ворцеля рукою Міцкевича і адресований редактору «Емігрантського щоденника», але у «Щоденнику» так і не надрукований. Протест був викликаний наклепницькою і знущальницькою кореспонденцією (ніби із Кракова) з порадою полякам сидіти спокійно і з мерзенним звинуваченням на адресу демократичного крила еміграції, ніби воно перебувало у змові з царизмом і свідомо посилало експедицію Залеського на вірну загибель, «у пашу Миколи І⁷». Судячи по цих інсинуаціях, кореспонденція вийшла з реакційних кіл. Міцкевич і Ворцель вважали, що вона була складена у Парижі. Редакція «Щоденника» супроводила її посиланням на декого «знаменитого емігранта», що кинув заклик «хай революціонери розіб'ють собі голови»⁸.

У редагованій ним газеті «Польський пілігрим» Міцкевич 27 травня 1833 року вміщує чудову статтю. Протиставляючи в ній «здорово мислячих», готових домовитись з царем обережних політиків «безразсудним», — Костюшкові та Німцевичу, борцям 1831–1831 рр. і повстанцям, учасникам експедиції Залеського. Міцкевич всім серцем стоїть на боці останніх, людей дії: за боротьбу проти «здоровомислячих»: здоровий смисл спасує перед кінцевим судом народу та історії⁹.

¹ Там само. — С. 464.

² Там само. — С. 472.

³ Там само. — С. 475.

⁴ Там само.

⁵ Лист до Німцевича від травня 1833 р. (Там само. — С. 476).

⁶ Богдан Залеський запитує І. Кайсевича в одному листі 1834 р. «чи бував Адам на наших нарадах?» і пише, що він відчував, що Міцкевич республіканець (Там само. — С. 658–659). Це, правда, трохи пізніше свідчення на користь того, що Міцкевич був причетний до конспіративних зібрань, на одному з яких вирішувалась і експедиція Залеського.

⁷ А. Мицкевич. Соч. — Том V. — ГИХЛ. — Москва, 1954. — С. 474.

⁸ Там само.

⁹ Там само. — С. 60–63.

Щодо обмеженості соціальної програми і Міцкевича і багатьох діячів демократичного крила польської еміграції у 1830 роки, то Іван Франко з його гострим чуттям історизму міг тільки у памфлеті (але не у науковому дослідженні!) ігнорувати конкретно-історичну обмеженість шляхетських революціонерів і звинувачувати їх в тому, що вони у 30-ті роки XIX сторіччя поділяли ілюзії щодо гармонії інтересів поміщиків і селян, або про те, що понад півсторіччя, у іншій історичній обстановці їх лозунгами скористались реакціонери у своїх корисливих цілях. Не міг Франко не знати того, що ряд польських революційних організацій 30-х років свою суб'єктивну симпатію до селян (в тому числі й українських) висловив в тому, що діячі і групи цих організацій приймали підпільні прізвиська Гонти та Залізняка. Все це говорить про памфлетний характер публікації Іваном Франком «Листа до галицьких приятелів».

Якщо не можна вважати повністю доведеною неавтентичність Листа, то багато, зокрема сама внутрішня незлагодженість політичного його змісту, «різнопрограмовість», говорить на користь того, що Лист не був не тільки відправлений, але й залишився невідредагованим. На користь пропонованої нами інтерпретації Листа говорить і пояснення політичного смислу його публікації Іваном Франком, і наявність у Листі ряду реакційних, чужих Міцкевичу ідей, і хід боротьби у емігрантському таборі, і прямиї незбіг між положеннями Листа і ідеями, які в той час поділяв і пропагував Міцкевич.

* * *

Можна підвести підсумки.

У першій із цих розробок, впроваджуючи у науковий обіг деякі нові відомості із ставлення Франка до польської літератури, ми намагались показати, що основою його інтересів до неї була постановка в ній селянського питання: Франко вітав її звернення до селянської теми. Він бачив в реалістичному розв'язанні цього питання знак того ідейного та політичного повороту в польській громадській думці, який був би вірною запорукою об'єднаних дій польської та української демократії проти спільних ворогів.

У другій частині статті зроблено спробу по-новому інтерпретувати питання про справжність і про відправлення так званого «Листа до галицьких приятелів» Міцкевича, так само як і про причини публікації Листа Іваном Франком: ми пропонуємо бачити в цій публікації не наукову статтю, а памфлет, спрямований проти польських реакціонерів у Галичині початку XX сторіччя.

Цілком ясно, що і зараз лишається ряд невисвітлених у радянському франкознавстві питань, зв'язаних з нашою темою. Зокрема, ще вимагає дослідження питання, який же резонанс у польській науці, літературі та літературній критиці викликали ті чи інші статті Ів. Франка про польську літературу.